

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.7)«18»:339:633.1

О. М. Гордуновський

ХЛІБНА ТОРГІВЛЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ХІХ СТ.: СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

В статті розглянуто основні методи, котрі дозволили дослідити динаміку зовнішньої й внутрішньої торгівлі хлібом південноукраїнських регіонів упродовж ХІХ ст.

Ключові слова: хлібна торгівля, південноукраїнський регіон, методологічні аспекти.

За останні 10-15 років, після деякого «затишшя» в історичній науці, помітно активізувалися та й актуалізувалися напрацювання вчених, пов'язаних з проблемами розвитку торгівлі в Україні. При цьому чітко простежується намагання дослідників концептуально й теоретично переосмислити більшість аспектів, застосувати нові наукові методи пізнання, а головне – чимдуж «покритикувати» радянську марксистсько-ленінську методологію. Ця тенденція, на наш погляд, є цілком виправданою як об'єктивними, так і часто-густо суб'єктивними чинниками, зокрема умовним нігілізмом у сприйнятті насаджуваних тоталітарним режимом положень на кшталт: у ХІХ ст. «купець-паразит», «єврей-лихвар», «селянин – безпосередній виробник матеріальних благ, якого можливо-владець постійно немилосердно принижує й експлуатує» і т.п. За таких обставин, як наголосив О.Реєнт, діє такий принцип: «... Методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології» [4, с. 3-22].

Отже, наука «виходить на принципово новий рівень» і поступово має змінюватися. Це писалося шановним автором десять років тому. Минув час, настало ХХІ ст. ... Що ж змінилося в цьому аспекті? Дозволимо собі знову ж таки процитувати цього вченого, дуже вже яскраво й барвисто він формулює думки: «Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без пізнавального прапора. Методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію. Результатом цього є поява праць, що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому – линуть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури». І далі: «Долаючи синдром постперебудовної ейфорії, науковці-гуманітарії повинні визнати, що методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно» [5, с. 3, 4].

Який же вихід із ситуації, що склалася? Вважаємо: методологія новітніх наукових пошуків повинна базуватися на чим більший сукупності методів пізнання й теоретично обґрунтованих принципах у кожному конкретному дослідженні з метою вирішення найвагоміших поставлених завдань. А тому в процесі вивчення історичних умов і розвитку хлібної торгівлі Південної України ХІХ ст. ми свідомо спробу-

вали відмовитися від сприйняття імперативного – лише матеріального боку людського буття, котре формувалося під впливом декількох домінуючих факторів. У політиці царського уряду в сфері торгівлі особливо показовими стали заходи стосовно євреїв (тенденції до обмеження їх пільг, але поступки тим, хто прийняв християнство), надання переваг російським і іноземним неоголошеним, над українськими. Разом з тим, яскраво простежується «панування» об'єктивних законів економіки та «здорового глузду» над «політичними» міркуваннями деяких вищих урядовців, навіть імператора, здатних часом прийняти «справедливе» рішення всупереч власним бажанням і етнічним (релігійним) заботам (стосовно іудеїв, мусульман, католиків і т.д.).

Грунтуючись на таких основоположних принципах історичної науки, як історизм, об'єктивність, всебічність вивчення, системність, еволюція і плюралізм, автором використані методи: періодизації (діахронний), порівняльний, ретроспективний, комплексного аналізу, структурно-системний, статистичний, логічно-аналітичний і синтезу, котрі дозволили цілком вирішити проблему – дослідити динаміку зовнішньої й внутрішньої торгівлі хлібом південноукраїнських регіонів протягом досить тривалого терміну, а також отримати вагомі, часто малознані раніше, дані про конкретні події, особистості й явища. Так, діахронний підхід у зображенні фактів дозволив показати якісні зміни і специфіку (порівняно з іншими «національними країнами» імперії) в економічній політиці царського уряду, зокрема в галузі купівлі-продажу збіжжя. А саме, як стихійні лиха, велика врожайність, війни та інші фактори в різний час впливали на прийняття пільгових для торгового люду рішень і законів, або, навпаки, обмеження чи навіть заборони його вивозу за межі губерній і за кордон. Порівняльний метод, наприклад, дав можливість виявити характерні риси організації й спеціалізації купівлі-продажу зерна, притаманні Півдню імперії, кількісні показники її учасників співвідносно губерніям центральної Росії, Правобережної, Лівобережної й Слобідської України. Ретроспективний метод зумовив історичні екскурси, зокрема, до кінця XVIII ст., а потім – початку XX ст., щоб докладніше простежити, як виникало те чи інше явище, які стадії проходило, чим завершилося (наприклад, функціонування та занепад чумацтва, виникнення й формування гільдійського купецтва). А без застосування статистичного методу практично нереально було б показати динаміку об'ємів купівлі-продажу хліба та цін на нього.

При висвітленні історичних етапів і тенденцій розвитку хлібної торгівлі Південної України особливо важливим є аналіз цін на різні види збіжжя та географії їх поширення. По-перше, вони були та залишаються важелем, завдячуючи якому об'єктивні економічні закони діють на обмін і виробництво, регулюють їх. А тому з'ясування їх динаміки дозволяє розкрити внутрішній механізм ринку. По-друге, відомості про ціни, які існують у нашому розпорядженні, слід вважати більш-менш повними і систематичними, на відміну від інформації стосовно капіталів і прибутків товаровиробників у цій галузі господарства. Через їх зростання (падіння) можна простежити процес становлення буржуазного ринку в XIX ст. По-третє, ціни представляють собою для дослідника принциповий конкретно-історичний матеріал, що набагато полегшує вибір методики їх вивчення. Так, вони є «часовими показниками», а тому мають декілька рівнів. Останні, в свою чергу, відображають найбільш суттєві внутрішні риси та властивості явищ і процесів. Однак, слід враховувати і те, що ці показники включають і випадкові відхилення, викликані різними привідними обставинами. Зокрема, ціни на хліб зазнають змін не лише протягом року, а й сезону, навіть у межах останнього. Причому

такі коливання відбувалися щорічно. Тому динамічні ряди слід вибудувати так, щоб сезонна хвиля в них була елімінована. Конкретно даної праці, то вміщені до неї статистичні таблиці найчастіше враховують не сьогоденні, місячні чи сезонні, а середньорічні ціни.

Цілком очевидно, що усунення суб'єктивних факторів у процесі виробництва й обміну, наприклад, розбіжність цін на території одного району (регіону), тобто їх нівелювання, сприяли складанню єдиного національного ринку, а в межах імперії – «всеросійського». У межах Південної України, як в цілому і держави, нівелювання означало, насамперед, упорядкування та зближення рівнів цін, «пом'якшення» впливу на них «стихійності». Уявлення про ступінь такої упорядкованості можна отримати шляхом співставлення цін у різних містах і регіонах у ті чи інші історичні періоди (моменти), що і було нами зроблено. Узагальненим показником глибини такого явища є «величина» розкиду цін у просторі й часі.

Означений аспект аналізу в принципі не дуже складний за своєю природою, але і він вимагає спеціальної обробки даних, бо ґрунтується на співставленні таких показників (величина, термін змін і варіації цін), які не містяться в фактичній, натуральній вартості збіжжя. Отже, за таких обставин не можна діяти методом їх традиційної – «математичної» обробки, а лише способом математично-статистичного аналізу.

При цьому слід наголосити: хоча ступінь нівелювання і необхідно розглядати, як важливий показник єдності чинників цінотворення, але він не розкриває до кінця суті такого явища, а, головне, не дає конкретної кількісної його оцінки. Безпосереднім відображенням прояву закону вартості, а значить і всебічності та глибини розвитку ринку на той чи інший товар, є ступінь сполученості або взаємозв'язку. Він показує рівень синхронності й пропорційності зрушень у цінах на території різних населених пунктів і місцевостях у певні періоди. Оціночні характеристики такого взаємозв'язку також можна дати лише за допомогою математично-статистичного методу.

Стан ринку, його глибину розвитку слід характеризувати й з боку його реакції на різні загальні чи випадкові фактори цінотворення. Швидкість і масштаби реакції на них і є показником його справжнього становища. Тому методика аналізу і повинна бути спрямована на виявлення останнього на всіх етапах, незважаючи на важливість кожного з них.

Розвиток торгівлі, як і всього народного господарства, перебуває в площині предметів чотирьох галузей науки: власне історії, економіки, права й етнології. А тому висвітлення означеного нами об'єкту потребує застосування міждисциплінарного підходу, отже, відповідного інструментарію. Причому не завжди «традиційного». Принаймні, – «спрощених» (у даному випадку) формально-юридичного та економічного аналізу методів. Звідси виникає потреба елементарного долучення профільних термінів, понять, складових і конструкцій. У зв'язку з цим стає в нагоді використання спеціальної літератури [8, 176 с.].

Охоплюючи дая відтворення всі аспекти внутрішньої й зовнішньої торгівлі, не слід забувати, що «діючими персонажами» в ній були не лише учасники безпосередньої купівлі-продажу певних предметів чи виробів, а й держава в цілому, уряд, селянин, який вирощував зерно і поміщик, якому той належав і котрий нерідко особисто долучався до означеного процесу цінотворення тощо. Причому, політику навіть лише на вищому рівні, слід розглядати як складові рішення імператора, Сенату, Державної ради, Комітету міністрів, губернаторів і ін. Необхідно враховувати і той незаперечний факт, що на місцях чиновник нижчої

ланки міг «спотворити», формально знищити, а то й «забути» головну «ідею» вищого керівництва. Не кажучи вже про такі негативні суспільні прояви, як корупція, обман, професійне недбальство тощо.

Яскравим прикладом цьому можуть бути перипетії навколо відомих фінансових реформувачів Є.Канкріна чи державного секретаря М.Сперанського. Зокрема, «План фінансів» останнього викликав негативну реакцію в багатьох вищих посадовців, бо той спробував встановити доволі жорсткі умови в сфері податкової політики, збільшивши обсяги зборів із населення [6, с. 19-106; 7, с. 28]. Причому, «План» об'єднав у своїй незгоді потенційних супротивників: консервативне придворне дворянство та ліберальних сановників. Їх гаслом стала позиція, яку сформулював ще М.Карамзін у «Записке о древней и новой России...»: «... Государственные доходы (увеличивать. – Авт.) новыми налогами есть способ весьма ненадежный и только временный. Земледелец, заводчик, фабрикант, обложные новые податями, всегда возвышают цены на свои произведения, необходимые для казны и через несколько месяцев открываются в ней новые недостатки» [2, с. 75].

При висвітленні теми значною методологічною проблемою, у відповідності поставлених наукових завдань, стало дослідження регіональних особливостей загалом у політиці царського уряду і безпосередньо в торгівлі. Адже при цьому доводилося не раз «виходити» за межі визначених географічних «рамок». Як вважає Я.Верменич: «такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного і соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна є типовою рубіжною державою, в сучасних межах якої зійшлися «краї» трьох геополітичних, соціокультурних і гео економічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського... З рубіжністю України пов'язані три соціокультурні «плити», що нині отождожують зі Західною, Східною та Південною Україною» [1, с. 51].

У зв'язку з цим хотілося б зробити декілька зауваг. Нерідко вчені, відтворюючи розвиток торгівлі на території Південної України, яка за «увагою» уряду до неї й наданням економічних і соціальних пільг практично не мала аналогів у імперії, «забувають» поєднати всі «етнологічні» чинники. А саме з їх контексту «випадають» організація, об'єми та спрямування хлібної торгівлі на Кримському півострові татарами. Вона помітно різнилася від купівлі-продажу інших субетносів, мала свої поняття та критерії.

Крім того, своєрідності «додавали» й колонізаторські устремління центральної влади, які часто-густо наштовхувалися на опір різних польських груп, котрі зберігали за собою потужний вплив у сфері культури, економіки та соціальних відносин, а тому не «полишали надії на політичний реванш» [1, с. 93].

До того ж, входячи до різних генерал-губернаторств (Київського, Малоросійського, Новоросійського і Бессарабського) населення українських губерній у сприйнятті російських чиновників мали неоднакові можливості до інтеграції з імперським центром, отже і перспективи суспільно-політичного й економічного розвитку були різними. Через що у дослідників виникають значні методологічні складності як у плані порівняльного аналізу, так і при визначенні місця окремих регіонів у структурі держави [3, с. 25]. «Синхронічність» же аналізу, «порівняність результатів» у територіальному розрізі є неодмінним атрибутом фаховості роботи [1, с. 63].

Враховуючи багатогранність об'єкту вивчення та незавершеність процесу формування понятійного апарату й історичної термінології, принциповим стало чітке визначення залучених до роботи категоріаль-

них понять: «купецьке товариство», «торговий дім», «профільна фірма», «податкові органи», «фіскальна політика», «торговельна конкуренція», «акциз» тощо. Ці та деякі інші ключові дефініції аналізуються автором і їм даються відповідні пояснення по тексту.

Таким чином, історія торгівлі Південної України XIX ст. певною мірою висвітлювалася в багатьох різнопланових за тематикою й широтою охоплення студіях, неоднакових за формою та жанром. І якщо для «дожовтневої» спеціальної літератури було притаманним здебільшого «сире» накопичення фактів і дещо спрощений їх аналіз (констатаційний підхід), то для радянських вчених характерне надмірне «захоплення» узагальненнями та «всебічністю», намагання підпорядкувати положення й результати своїх досліджень з ідеологічними догмами більшовизму і марксистсько-ленінською – «єдино вірною» – методологією. А це, в свою чергу, призводило до гіперболізації соціально-економічних факторів впливу та ролі класової боротьби, побіжним описам регіональних особливостей, природно-кліматичних умов, а головне – до нехтування психологічного чинника, проявів самосвідомості конкретних індивідумів.

Разом з тим, авторське бачення й аналіз усієї історіографії, в тому числі іноземної, не переконав нас повністю у доцільності, як на цьому наполягають деякі сучасні вчені, зміни пануючого «чотириричного підходу» при її висвітленні (дореволюційна, радянська, зарубіжна й новітня вітчизняна), який «витіснив» традиційний «тричленовий радянський поділ» (дореволюційна, радянська й зарубіжна історіографія).

В аспекті методології враховані (але не в усіх випадках прийнятні) «новітні» тенденції відступу від попереднього поділу минулого народів за формаційним принципом (В.Верстюк, Н.Яковенко та деякі інші). У зв'язку з цим виклад матеріалу в роботі значною мірою персоніфіковано: вперше в контексті означеної теми виділено в окрему рубрику «найбільш вагомі постаті» (зокрема в галузі торгівлі хлібом). Особливо проблематично це було зробити, через брак відповідних джерел, тосовно селян.

Практично всі дослідники писали про велику роль торгівлі в модерну добу, зазначали про процес перетворення торговців у кількісно значний прошарок у суспільстві. Проте в історіографічному просторі створювалося найчастіше упередження, негативне ставлення до тих, хто в процесі реалізації збіжжя створював капітали, а в решті й «матеріальне благо» (багатство). Великомасштабні торговельні операції викликали подив і захоплення в сучасників, інтерес у науковців, і ... критику «моралістів» (причому не тільки істориків марксистсько-ленінського спрямування). На думку останніх, це відбувалося, головним чином, тому, що торговець румив шкоду усім через обман, вважався «освяченим нечистою силою». Отже, він неодмінно занапащав не лише свою душу, а й того, хто вступав з ним «у комерцію». Відповідно робився категоричний висновок: перебування в сфері торгівлі робило людину «нечистою».

Для XX ст. характерними стали більш продуктивні студіювання про ярмаркову торгівлю, поширення «економічного матеріалізму», теорії вартості К.Маркса тощо. Перші праці, які з'явилися на той час, з'ясовували переважно місце ярмарків у господарському розвитку країни. Проте і тоді ці осередки для дослідників замишались швидше «пасинками», ніж суб'єктами історичного процесу. Про них, як правило, тільки «згадували» на тлі висвітлення «внутрішнього ринку» та «періодичної торгівлі».

Також слід констатувати і той факт, що протягом 50-х – 70-х років XX ст. практично всі профільні праці, навіть синтетичні, на зразок багатотомної «Історії Української РСР» (К., 1979), хлібну торгівлю зображували в контексті становлення та еволюції «нових буржуазних

відносин». Наявність же в ній економічних протиріч, соціальних антагонізмів і «практичних непорозумінь» між її засниками пояснювалася здебільшого через призму закономірностей поступу тогочасного суспільства. Дискусії, інколи досить гострі, навколо названих аспектів, як правило, завершувалися нічим: всі репрезанти різних поглядів з ними і заишались. Спільним було тільки те, що відбувалося «зміцнення» торговельних зв'язків у часі й просторі (між населенням окремих українських регіонів, народами Російської імперії й т.д.).

Очевидним було те, що такий стан висвітлення торгівлі зерном, становлення національного та всеросійського ринків нікого не могло задовольнити. А тому конкретна, більш об'єктивна відповідь на всі поставлені питання могла сформуватися за двох необхідних умов: по-перше, подолання марксистсько-ленінських догм і, по-друге, залучення «нової» представницької джерельної бази. Останнє неабияк ускладнюється через розпорошення документів по численних архівних сховищах.

З кінця 80-х років ХХ ст., а особливо з набуттям Україною незалежності, ситуація в історіографії докорінним чином почала змінюватися. Було переглянуто більшість підходів у відображенні минулого. Марксистсько-ленінська методологія якщо й не канула в «Лету», то принаймні формально відкидається вагомою частиною вчених.

Що ж конкретно зроблено попередниками і які є існуючі упущення по означеній проблемі:

- накопичена велика кількість фактичних, зокрема статистичних даних, що дає можливість відтворення динаміки й обсягів реалізації хліба як на внутрішніх, так і зовнішніх ринках практично на всіх етапах розвитку;

- разом з тим, до кінця не з'ясовані всі причини (компоненти) розвитку чи згорання торгівлі (наприклад, значення конкуренції, військових подій, зловживання тощо);

- не визначена значущість цієї галузі в усьому господарському комплексі краю (співвідношення в прибутках, кількість учасників від різних верств суспільства, «запрограмованість» на неї інших сфер економіки);

- залишаються й до нині дискусійними в оцінках безпосередні заходи окремих урядовців і в цілому імперської влади;

- навіть не було поставлене питання взаємозв'язку утримання війська й внутрішньої купівлі-продажу збіжжя;

- надмірно гостро і на сучасному етапі обговорюються аспекти «визначальної» чи «середньостатистичної» ролі хлібної торгівлі Півдня в експорті імперії (об'єми її реалізації з територій Центральної Росії та Прибалтики через морські порти);

- актуальним у вивченні залишається поетапний процес переорієнтації шляхів з північно-західного на південний напрямок (сутність колонізаційної політики Романових і етнічні аспекти її проведення) тощо.

Втім, на наше переконання наявна фахова література, джерельна база та застосовані наукові принципи пізнання і методи дослідження дозволяють у повній мірі вирішити поставлені в роботі творчі завдання.

Список використаних джерел:

1. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В.Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
2. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н.М.Карамзин. – М., 1991. – 169 с.
3. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А.Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.

4. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П.Реєнт // УІЖ, 1999. – № 3. – С. 3-22.
5. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / О.П.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
6. Сперанский М.М. План финансов / М.М.Сперанский // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 19-106.
7. Сперанский М.М. Проекты и записки / М.М.Сперанский ; под ред. С.Н.Валка. – М., 1961.
8. Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів / Р. Циппеліус. – К.: Вид-во «Реферат», 2004. – 176 с.

Basic methods which allowed to decide a problem are considered in the article – to probe the dynamics of foreign and internal trade of more South Ukrainian regions bread during a XIX item

Key words: grain trade, more South Ukrainian region, methodological aspects.

Отримано: 15.04.2010

УДК 94(477)«18/19»(092):32

М. В. Забродський

ПОСТАТЬ АДОЛЬФА ДОБРЯНСЬКОГО В ПУБЛІЦИСТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на основі публіцистики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проаналізовано суспільно-політичну і культурно-освітню діяльність відомого вченого і суспільного діяча Адольфа Добрянського.

Ключові слова: Адольф Добрянський, «будителі», русини, національний рух, Закарпаття.

У ХІХ ст. Закарпаття дало світу цілу плеяду вчених, культурно-освітніх та громадсько-політичних діячів, які залишили вагомий слід в історико-культурному процесі як самого Закарпаття, так і усїєї України. До цієї славної когорти першого покоління закарпатських «будителів» належить вчений і суспільний діяч Адольф Іванович Добрянський (1817-1901 рр.). Він започаткував рух за повернення уніатів у православ'я, є автором багатьох робіт, присвячених релігійній і політичній ситуації в австрійській Русі. Головний зміст наукової і громадсько-політичної діяльності А. Добрянського – це боротьба за розв'язання національного питання в Австрійській імперії.

Діяльність А. Добрянського привертала і привертає увагу вчених багатьох слов'янських країн Європи. Вивчення його діяльності розпочалося ще на початку ХХ ст. і знайшло своє продовження і в наш час [14, с. 142]. М. Грушевський описав політичну, культурно-освітницьку діяльність А. Добрянського, яка мала неабияке значення в українському національному русі на західноукраїнських землях другої половини ХІХ ст. На думку М. Грушевського, Адольф Добрянський – «чоловік сміливий і відважний, який міг би відкрити нову добу в життю угорської України» [13, с. 505].

Дослідники з історії Закарпаття по різному оцінювали значення діяльності А. Добрянського, в залежності від того, які політичні інтереси вони виражали. Угорські дослідники відносилися до діяльності А. Добрянського різко негативно, називаючи його зрадником [11, с.106]. Окремі представники слов'янофільського напрямку характеризували А. Добрянського як «вождя руського народу в Угорщині», і як «ідеолога Угорської Русі» [19, с. 428].

За роки радянської влади на Закарпатті, ця непересічна постать замишлася маловідомою широкому загалу. Життєвий і творчий шлях його подавався у «кривому дзеркалі», як представника реакцій-